

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık /December 2019, c. 5, s. 2: 1217-1250

Namazın Önemi ile İlgili Bir Hadis ve Delâletiyle İlgili Tartışmalar A Hadith in the Importance of Prayer and Discussions about its Indications

Hüseyin KAHRAMAN

Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Professor, Bursa Uludağ University Faculty
of Theology, Department of Hadith
Bursa / TURKEY
huskahraman@hotmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1345-4429

Serkan BAŞARAN

Öğr. Gör. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Lecturer Dr., Bursa Uludağ University Faculty
of Theology, Department of Hadith
Bursa / TURKEY
sbasaran@uludag.edu.tr
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9948-1822

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 08 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Kahraman, Hüseyin –Başaran, Serkan. “Namazın Önemi İle İlgili Bir Hadis ve Delâletiyle İlgili Tartışmalar”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019): 1217-1250.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Namaz birçok âyet ve hadisin önemine vurgu yaptığı ibadetlerdendir. Hatta Kur'an'da namazla birlikte anılmak, diğer ibadetler için bir değer ölçüsü olarak görülmüştür. Hz. Peygamber'in sözlerinde namaz, kalbi bir eylem olan imanın görünür ve yaşanır ölçüsü olarak kabul edilmiştir. Namazın terk edilmesi farklı yorumlar olmakla birlikte "küfür" kelimesiyle de ifade edilmiştir. Bu öneminden dolayı namazın kasten terkedilmesi, namaz vaktinin farkında olmadan kaçırılması veya gaflete düşüp namaz içerisinde birtakım yanlışlar yapılması gibi konuları içeren hadisler titizlikle ele alınıp anlaşılmaya çalışılmıştır. Üzerinde farklı yorumların yapıldığı rivayetlerden biri de "kulun kıyamet günü ilk olarak namazdan hesaba çekileceğini" bildiren hadistir. Metnin devamında ise "şayet farzlarda bir eksiklik bulunursa bunların nafillerle tamamlanacağı" haber verilmektedir. Bu muhtevasıyla rivayet; namazın tembellik ve gaflet eseri terkedilmesi, istemsiz olarak kaçırılması ve kılınırken yapılabilecek birtakım hataların telafisi gibi birçok ihtimale hamledilebilecek bir anlama sahiptir. Makalede söz konusu rivayetin senet ve metnine dönük değerlendirmeler yapılacak ve zikri geçen bu ihtimâllerden hangisine delâletin daha kuvvetli olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Hadis, namaz, nafile, kaza, kıyamet, hesap.

Abstract

Prayer is a worship that emphasizes the importance of many verses and hadiths. The passage of a prayer in the Qur'an with prayer is considered a sign of its importance. Even in the hadiths, prayer has been accepted as the visible and livable measure of faith, which is a heart action and its abandonment is interpreted differently but it is expressed with the word "blasphemy". Because of this importance, the hadiths mentioning of deliberate abandonment of prayer, abduction of prayer time without knowing or the making some mistakes while praying have been meticulously discussed and tried to be understood. One of the different interpreted hadiths is that the person will be questioned firstly about the prayer in the Hereafter. Because this hadith has been interpreted in different meanings such as the abandonment of the prayer, the failure of the prayer to be forgotten and the compensation of the mistakes made in the prayer. In this article, evaluations will be made on the deed-

faith and the text of the said narration and will be evaluated together with many issues.

Key Words: Hadith, prayer, volunteer prayer, doomsday, questioning.

Giriş

İman-amel münasebeti ve özellikle de namazı mazeretsiz olarak terk etmenin imana etkisi meselesi, İslâm düşünce tarihinin en çok tartışılan konularındandır.¹ Nitekim bu konu Kelâm ilmi yanında Fıkıh, Hadis ve Tefsir gibi diğer ilim dallarında da söz konusu edilmiş; aklî ve naklî deliller yardımıyla sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Esasen namaz, Kur’ân ve Sünnet’te önemine ve ifası ile alakalı ayrıntılara en çok dikkat çekilen ibadettir. Hatta bazı hadislerde namazın, âhîret hayatını birinci sırada etkileyen amel olduğuna dikkat çekilir. Bu hadislerden birine göre Allah Rasûlü

"إِنَّ أَوَّلَ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ عَمَلِهِ صَلَاتُهُ، فَإِنْ صَلَحَتْ فَقَدْ أَفْلَحَ وَأَنْجَحَ وَإِنْ فَسَدَتْ فَقَدْ خَابَ وَخَسِرَ، فَإِنْ انْتَقَصَ مِنْ فَرِيضَتِهِ شَيْءٌ قَالَ الرَّبُّ عَزَّ وَجَلَّ انظُرُوا هَلْ لِعِبْدِي مِنْ تَطَوُّعٍ فَيُكَمَّلُ بِهَا مَا انْتَقَصَ مِنَ الْفَرِيضَةِ، ثُمَّ يَكُونُ سَائِرُ عَمَلِهِ عَلَى ذَلِكَ"

Kıyamet günü kulun hesaba çekileceği ilk ameli namazıdır. Eğer namazı doğru ve güzel ise başarmış ve kurtulmuştur. Eğer eksik ve yanlış ise ziyan etmiş hüsrana uğramıştır. Eğer farzlarında bir eksiklik varsa Allahü Teâla şöyle buyurur: Bakınız bakalım! Kulumun nfile (namazı) var mı? Böylece namazındaki eksiklikler tatavvulardan giderilir. Diğer amelleri de buna göre hesaba tabi tutulur” buyurmuştur.²

Hadisin ilk yarısı esasen, İslâm’ın namaza verdiği önem ve değer ile uyum içindedir. Ancak “فَإِنْ انْتَقَصَ مِنْ فَرِيضَتِهِ شَيْءٌ” “Eğer farzlarından bir eksiklik varsa” şeklinde başlayan ikinci yarısı âlimler arasında ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Zira bu kısmı “nfile namazlar, kılınmamış farz namazlara sayılır”

¹ Namazı terk edenin durumu ile ilgili farklı görüşler, sahipleri ve delilleri konusunda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî, Fethu’l-bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî, (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1960), 1: 76; Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, Umdetu’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî, (Beyrut: Dâru kütübî’l-ilmîyye. 2001), 1: 321.

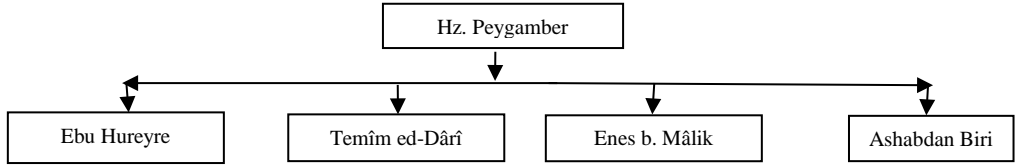
² Tirmizî, “Salat”, 190.

manasına hamledenler kadar “nafile namazlar, ancak kılınmış bir namazın içindeki eksiklikleri giderir” şeklinde anlayanlar da vardır.

Makalede hadisin bu iki husustan hangisine delalet ettiği veya hangisine delâletinin daha güçlü olabileceği üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda delâletinin tespitine yardımcı olabileceği düşüncesiyle öncelikle hadisin değişik rivayetleri bir araya toplanacak, bunların sened ve metinleriyle alakalı ayrıntılara işaret edilecektir. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmı “tek hadis araştırmaları” çerçevesinde düşünülebilir. Daha sonra hadisin muhtevasıyla alakalı görüşlere yer verilecek, namazla alakalı diğer veri ve deliller de dikkate alınarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

1. Hadisin Rivayetleri, Sened ve Metin Özellikleri

Hadisin değişik rivayetleri bir araya getirildiğinde, Hz. Peygamber’den Ebû Hureyre, Temîm ed-Dârî, Enes b. Malik ve “ashabdan biri” şeklinde müphem olarak zikredilen bir şahıs olmak üzere toplam dört sahabî tarafından nakledildiği görülür.

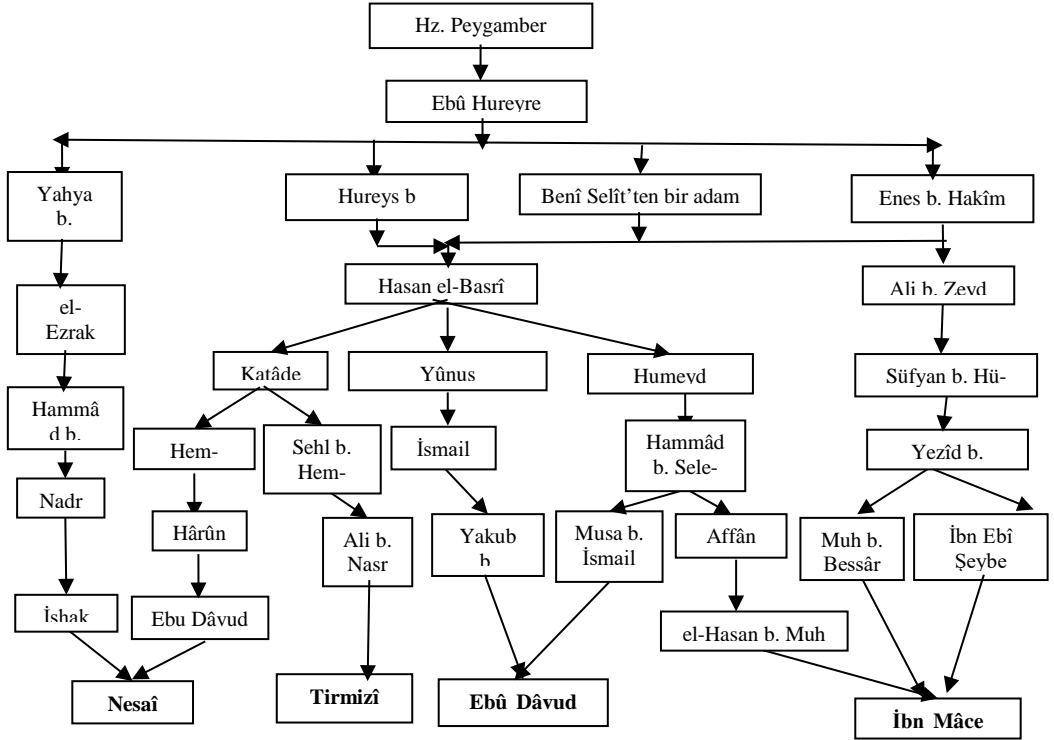
Sahabî râvînin “ashabdan biri” şeklinde müphem bırakıldığı³ senedin diğer ravileri dikkate alındığında bu ismin “Ebu Hureyre” olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Zira bu senedin devamında yer alan “Yahya b. Ya’mer → el-Ezrak b. Kays → Hammâd b. Seleme” isimleri mesela Nesâî’nin Ebu Hureyre rivayetinde de yer almaktadır.⁴ Dolayısıyla sened ile alakalı araştırmaların üç sahabî dikkate alınarak yapılabileceği söylenebilir.

³ Bk. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, el-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr, (Beyrut: Dâru Kurtuba, 2006), 14: 133; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4: 65, 103; 5: 72, 377.

⁴ Bk. Nesâî, “Salât”, 9.

1.1. Ebû Hureyre Rivayeti

Bu hadise yer veren müelliflerin⁵ daha ziyade Ebû Hureyre rivayetini tercih ettikleri görülmektedir. Bu rivayetin Kütüb-i Sitt'e'de yer alan senedleri bir araya toplandığından şöyle bir isnad şeması oluşmaktadır:

İsnad şemasından da anlaşılacağı üzere Ebu Hureyre'nin dört ravisi bulunmaktadır. Bu ravilerden olan Enes b. Hakîm hakkındaki değerlendirmeler

⁵ Bk. Ebû Davud, "Salât", 149; Tirmizî, "Salât", 190; İbn Mâce, "Salât", 202; Nesaî, "Salât", 9; İbn Ebî Şeybe, Musannef, 14: 123, 133, 146; Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Davud, Müsned, (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 1: 323; 4: 213; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2: 425; 4: 65, 103; 5: 71, 377; Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. el-Mu'cemu'l-Evsat. (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1994), 2: 350-351.

ihtilâflıdır.⁶ Bu ihtilâf sebebiyle hadisin Enes b. Hakîm tariki “zayıf” bulunmuştur.⁷

Ebu Hureyre'nin bir diğer ravisi olan ve Ebu Davud rivayetinde “من بنى سليط” (Benî Selî'ten bir adam) şeklinde müphem zikredilen⁸ şahsın ismi, Buharî'ye göre (256/870) 'Alâse b. Şeccâr (علائة بن شجار)⁹, İbn Hibbân'a (354/965) göre ise 'Alâse b. Sahnâr'dır (علائة بن صحار).¹⁰ İbn Sad (230/844) ve İbn Hibbân'ın verdikleri bilgiye göre bu zât, Hz. Peygamber'in ashâbından biridir.¹¹

Ebû Hureyre'nin üçüncü ravisi Hureys b. Kabîsa'nın (67/686) ismi, Tirmizî (279/892) ve İbn Hacer (852/1448) gibi bazı müelliflere göre “Kabîsa b. Hureys” isminin maktûb şeklidir. Zira her ikisi de aynı şahsa delâlet eden bu isimlerin “Kabîsa b. Hureys” şekli daha meşhurdur.¹² Münekkidlerin bu ravi hakkındaki değerlendirmeleri de birbiriyle çelişmektedir.¹³

Ebu Hureyre'nin bir diğer ravisi olan Yahya b. Yamer (129/746) ise münekkidler tarafından “sika” bulunmuş bir isimdir.¹⁴

⁶ Nitekim İbnü'l-Medîni'ye göre bu şahıs, Hasan el-Basrî'nin meçhul şeyhlerinden biridir. Yahya el-Kattân da bu ravinin “meçhul” olduğunu söylemiştir (bk. İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârif en-Nizâmiyye, 1908), 1: 327-328). Bununla birlikte İbn Hibbân onu Kitâbu's-Sikât'ına almıştır (bk. İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, Kitâbu's-Sikât, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975), 4: 50).

⁷ Bk. Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2:425; 4:103 (Şuayb el-Arnâvût'un taliki).

⁸ Ebu Davud, Salat, 149.

⁹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, et-Târîhu'l-kebir (Beyrut: Dâru kütübü'l-ilmîyye: ts.), 7: 97.

¹⁰ Bk. İbn Hibbân, es-Sikât, 3: 316.

¹¹ İbn Sad, Ebu Abdillâh Muhammed b. Sad, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, (Beyrüt: Dâru Sâdır, 1968), 7: 48; İbn Hibbân, es-Sikât, 3: 316.

¹² Tirmizî, “Salât”, 190; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 8: 310-311.

¹³ Nitekim İclî'nin “sika bir tâbiüdür” dediği bu ravi Yahya el-Kattân'a göre meçhuldür (bk. İbn Hibbân, es-Sikât, 5: 319). Nesaî onun hadislerini sahih bulmamaktadır. İbn Hazm ise onu “zayıf ve matrûh” lafızlarıyla tanıtır. Bu ravi Buharî tarafından da “fî hadîsihi nazar” denilerek cerhedilmiştir (bk. İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 8: 310-311). Bu tabiri Buharî genellikle hadisi hiçbir surette alınmayacak raviler hakkında kullanmaktadır (bk. Aydınlı, Abdullah Hadis İstılahları Sözlüğü, (İstanbul: Hadisevi Yay., 2006), s. 97.

¹⁴ Yahya b. Yamer hakkında bk. İbn Sad, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, 7: 368; İbn Hibbân, es-Sikât, 5: 522-523; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 11: 266-267.

Hureys b. Kabîsa, Alâse b. Şeccâr ve Enes b. Hakîm'in ortak ravileri olması açısından Hasan-ı Basrî'nin (21-110/642-728) bu sened açısından büyük bir önemi vardır. Hadis ilminde çok mühim bir mevkiî bulunan Hasan-ı Basrî diğer taraftan mürsel rivayetleri ve tedlisleri ile meşhurdur.¹⁵

Enes b. Hakîm'in ravisi olan Ali b. Zeyd (129/746) hakkında münekkidlerin önemli eleştirileri bulunmaktadır. Bu tenkidler doğrultusunda Ali b. Zeyd'in "zayıf" bir ravi olduğu söylenebilir.¹⁶

Yahya b. Yamer'in ravisi olan el-Ezrâk b. Kays ise münekkidlerin "sika" bulduğu bir ravidir.¹⁷

İbn Mace, Ebû Davud ve Nesaî rivayetlerinde yer alan Hammâd b. Seleme (167/784) de hadis ilminin en meşhur ve güvenilir ravileri arasındadır. Bununla birlikte hakkında yapılan "hıfzından naklederdi", "evhâm ve garâibi vardı", "yaşlanınca hafızası bozuldu" gibi tenkidler de dikkat çekmektedir.¹⁸

Hadisin bu tabakadan sonra yer alan ravileri hakkında, görebildiğimiz kadarıyla ciddi bir eleştiri yoktur.

Kütüb-i Sitte'yi oluşturan kitaplarda yer alan Ebû Hureyre rivayetleri içinde en uzun metnin şu cümlelerden oluştuğu görülür:

1- إِنْ أَوْلَ مَا يُحَاسِبُ بِهِ الْعَبْدُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ عَمَلِهِ صَلَاتُهُ

2- فَإِنْ صَلَحَتْ فَقَدْ أَفْلَحَ وَأَنْجَحَ وَإِنْ فَسَدَتْ فَقَدْ خَابَ وَخَسِرَ

3- فَإِنْ انْتَقَصَ مِنْ فَرِيضَتِهِ شَيْءٌ قَالَ الرَّبُّ عَزَّ وَجَلَّ انظُرُوا هَلْ لِعِبْدِي مِنْ تَطَوُّعٍ فَيُكَمَّلَ بِهَا مَا انْتَقَصَ مِنَ الْفَرِيضَةِ

¹⁵ Hasan el-Basrî hakkında geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Sandıkçı, Kemâl, İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis, (Ankara: D.İ.B Yay., 1991), s. 131-132.

¹⁶ Nitekim Ali b. Zeyd münekkidler tarafından "kendisinde zaaf vardır", "delil olmaz", "hadis ilminde güçlü değildir", "değeri yok", "hadisleri zayıftır", "her konuda zayıftır", "başkalarının mevkiî naklettiğini merfû olarak nakleder" gibi lafızlarla değerlendirilmiştir. Bu ravi hakkında geniş bilgi için bk. İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, el-Cerhu ve't-Ta'dîl. (Beyrût: İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, 1952), 6: 186; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 7: 283.

¹⁷ el-Ezrak b. Kays hakkında bilgi için bk. İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 1: 175.

¹⁸ Hammâd b. Seleme hakkında bilgi ve kaynaklar için bk. Sandıkçı, İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis, s. 146-147.

4- ثُمَّ يَكُونُ سَائِرُ عَمَلِهِ عَلَى ذَلِكَ

“1. Kıyamet günü kulun hesaba çekileceği ilk ameli namazıdır.

2. Eğer namazı doğru ve güzel ise başarmış ve kurtulmuştur. Eğer eksik ve yanlış ise ziyan etmiş hüsrana uğramıştır.

3. Eğer farzlarında bir eksiklik varsa Allahü Teâla şöyle buyurur: Bakınız bakalım! Kulunun nafile (namazı) var mı? Böylece namazındaki eksiklikler tatavvularla giderilir.

4. Diğer amelleri de buna göre hesaba tabi tutulur”.¹⁹

Bununla birlikte bu metin Ebû Hureyre tariki ile ilgili olarak “ızdırâb” eleştirilerine de sebep olmuştur. Nitekim Buharî (256/870), Dârekutnî (385/995), İbn Receb el-Hanbelî (795/1392) ve İbn Hacer (852/1448) gibi münekkidlerin verdikleri bilgiye göre çeşitli raviler söz konusu metni, pek çoğu yine aynı isimlerden oluşan senedlerle Ebû Hureyre’nin kendi sözü (mevkuf) olarak da zikretmişlerdir. İbn Receb ve İbn Hacer’e göre bu problemin sebebi, hadisin nakil keyfiyeti konusunda Hasan-ı Basrî’den gelen muhtelif bilgilerdir.²⁰ Ebû Hureyre tarikine yer veren çeşitli eserlerde bu ihtilâfın izlerine rastlamak mümkündür. Sözelimi İbn Ebî Şeybe’nin Ebû Hureyre rivayetinde “أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ الصَّلَاةَ، فَإِنْ كَانَ أَتَمَّهَا وَالْأَقِيلَ لِلْمَلَائِكَةِ أَكْمَلُوا صَلَاتَهُ مِنْ نَطْوَعِهِ” şeklindeki metin zikredildikten sonra “قَالَ الْحَسَنُ: وَسَائِرُ الْأَعْمَالِ عَلَى ذَلِكَ” ifadesine yer verilir.²¹ Dikkat edilirse burada “diğer ameller de buna göre değerlendirilir” kısmı açıkça Hasan-ı Basrî’ye izafe edilmiş durumdadır. Hatta bir Nesaî rivayetinde metin, bu son cümle olmadan nakledilir.²² Bununla birlikte aynı veya yakın bir ifadenin Hasan-ı Basrî’nin bulunmadığı senedlerde de yer aldığına işaret

¹⁹ Mesela bk. Tirmizî, “Salât”, 190.

²⁰ Ebû Hureyre tarihinin bu problemi hakkında geniş bilgi için bk. Buharî, et-Târihu’l-Kebîr, 2: 33-35; Dârekutnî, Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer, el-İlel, (Riyad: Dâru’t-Tîbe, 1985), 8: 244-248; İbn Receb, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbüddîn el-Hanbelî, Fethü’l-Bârî, (Suud: Dâru İbn Cevzî, 2001), 3: 360; İbn Hacer, Tehzibu’t-Tehzîb, 1: 328. Ayrıca Beyhakî de naklettiği bu hadisin sonunda “es-Sevrî bunu Davud kanalıyla mevkuf olarak nakletmiştir” bilgisini vermektedir. (bk. Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, Şu’abu’l-İmân, (Bombay: Mektebetu’r-Rüşd, 2003), 3: 180).

²¹ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 2: 404.

²² Bk. Nesaî, “Salât”, 9.

etmemiz gerekir.²³ Bu durumun, söz konusu ifadenin Hasan-ı Basrî ile ilişkilendirilip idrâc veya ziyâde sayılmasına engel olacağı düşünülebilir. Kaldı ki Ebu Davud ve Ahmed b. Hanbel rivayetlerinde Hasan el-Basrî'nin ravisi Yûnus b. Ubeyd'in "وأحسبه قد ذكر النبي صلى الله عليه وسلم" "Zannedersem -hocam Hasan- senedde Hz. Peygamber'i de zikretti" dediğine işaret edilir.²⁴ Diğer taraftan hadisin tamamı veya bir kısmı Ebû Hureyre'nin kendi değerlendirmesi (mevkuf) bile olsa onun, kıyamet ahvâliyle alakalı böyle bir hususu ancak Hz. Peygamber'den duymuş olabileceğini düşünmek gerekecektir. Dolayısıyla mevkuf rivayetlerin de "merfû hükmünde" olduğu söylenebilir.

Kütüb-i Sitte'yi oluşturan eserler dışında kalan kitaplarda hadisin bu dört cümleden daha uzun ve daha kısa metinleri de vardır. Mesela İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'in bir rivayetinde "namazındaki eksikliklerin tatavvularla giderildiğine" işaret edildikten sonra "ثم الزكاة" yani "sonra zekâta sıra gelir" ifadesi yer alır. "Diğer amelleri de buna göre hesaba tabi tutulur" cümlesi zekâttan sonra zikredilir.²⁵

Buna rağmen İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği başka bir Ebû Hureyre rivayetinde metin

"أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الصَّلَاةُ الْمَكْتُوبَةُ"

şeklinde tek cümleden ibarettir.²⁶ Ancak İbn Mâce'nin, İbn Ebî Şeybe senedinde yer alan raviler ile naklettiği metin hadisin dört cümlelik en uzun rivayetlerindedir. Kaldı ki İbn Mâce'nin bu metni naklettiği hocalarından biri Muhammed b. Beşşâr diğer ise İbn Ebî Şeybe'dir.²⁷

İbn Ebî Şeybe, Bezzâr ve Nesaî gibi müelliflerin eserlerinde hadisin

"أول ما يحاسب به العبد صلواته فإن صلحت فقد أفلح وأنجح وإن أساء فقد خاب وخسر"

²³ Mesela bk. İbn Mace, "Salât", 202; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4: 65.

²⁴ Bk. Ahmed b Hanbel, Müsned, 2: 425; Ebu Davud, Salât, 149 (864 nolu rivâyet).

²⁵ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 14: 133; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4: 65, 103; 5: 72, 377.

²⁶ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 14:123.

²⁷ Bk. İbn Mace, "Salât", 202.

şeklinde iki cümleden oluşan rivayetleri de bulunmaktadır.²⁸ Özellikle Nesaî'nin, metnin bu şeklini naklettikten sonra aktardığı şu bilgi metnin aidiyetini tespit konusunda önemli fikir verebilecek durumdadır:

قَالَ هَمَّامٌ: لَا أَدْرِي هَذَا مِنْ كَلَامِ قَتَادَةَ أَوْ مِنَ الرَّوَايَةِ: فَإِنْ انْتَقَصَ مِنْ فَرِيضَتِهِ شَيْءٌ قَالَ انظُرُوا هَلْ لِعَبْدِي مِنْ تَطَوُّعٍ فَيُكَمَّلَ بِهِ مَا نَقَصَ مِنَ الْفَرِيضَةِ ثُمَّ يَكُونُ سَائِرُ عَمَلِهِ عَلَى نَحْوِ ذَلِكَ

“(Hadisin ravilerinden olan) Hemmâm şöyle dedi: “Eğer farzlarında eksiklik varsa...” cümlesi (hocam) Katâde’ye mi ait yoksa hadisin bir parçası mı bilemiyorum”.²⁹ Fakat bu ifadenin veya aynı manaya gelmekle birlikte az veya çok farklı lafızlardan oluşan bir ibarenin, Katâde’nin bulunmadığı senedlerde de yer aldığını vurgulamamız gerekir.

İbn Ebî Şeybe ve Nesaî gibi müelliflerin birer rivayetinde ise metin

أَوَّلُ مَا يُحَاسِبُ بِهِ الْعَبْدُ صَلَاتَهُ فَإِنْ كَانَ أَكْمَلَهَا وَإِلَّا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ انظُرُوا لِعَبْدِي مِنْ تَطَوُّعٍ فَإِنْ وَجَدَ لَهُ تَطَوُّعًا قَالَ أَكْمَلُوا بِهِ الْفَرِيضَةَ

şeklinde üç cümleden oluşmaktadır.³⁰ Her iki müellifin senedi, sahabî ravi Ebû Hureyre dışında farklı isimlerden oluşmaktadır. Diğer taraftan İbn Ebî Şeybe rivayeti, Hasan-ı Basrî’nin bu hadis konusunda Ebu Hureyre’den semânın sahih olmaması³¹ sebebiyle munkatıdır. Nitekim diğer pekçok rivayette Hasan ile Ebû Hureyre arasında Enes b. Hakîm’in bulunduğu görülür.

Bununla birlikte hem Ebû Hureyre’nin bütün rivayetleri hem de Temîm ed-Dâri ve Enes b. Mâlik’ten gelen metinler dikkate alındığında, dört cümleden daha kısa olan hadislerde ihtisâra başvurulduğu söylenebilir. Aynı durum metnin “zekât” ilavesiyle beş cümleye çıkan şeklinin de Hz. Peygamber’e ait (merfû) olduğuna hükmetmeye sebep olmaktadır.

Bu rivayetlerin hemen tamamında tatavvularla tamamlanacağı söylenen şey “الفريضة” kelimesiyle ifade edilir. Ancak bazı rivayetlerde bu kısım “صلاته”

²⁸ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 14:146; Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b Amr el-Atekî, Müsned, thk. Âdil b. Sa’d, Mektebetü’l-Ulûmu ve’l-Hikem: Medine 1988-2009, 18 cilt, 17:50, 16:270; Nesaî, “Salât”, 9.

²⁹ Bk. Nesaî, “Salât”, 9.

³⁰ Bk. İbn Ebî Şeybe, Musannef, 2: 404; Nesaî, “Salât”, 9.

³¹ Buharî’nin bu yöndeki bir tespiti için bk. et-Târihu’l-Kebîr, II, 35.

şeklindedir³² ve dolayısıyla “farzların” değil “namazların” tatavvularla tamamlanması söz konusu edilmiştir.

Aynı şekilde “الفريضة” kelimesinin durumunu açıklayan şey rivayetlerin büyük çoğunluğunda “انتقص” yani “eksik olmak” kelimesiyle karşılanmışken bazılarında bu kısım “ضُيْعَ” yani “zayi etmek” şeklinde ifade edilmiştir.³³ Namaz hakkında kullanıldığında bu son kelime için “tamamen terk etmek” ve “vakti dışında kılmak” şeklinde iki farklı mana verilmektedir.³⁴ Bu farklılık, daha sonra ayrıntılı bir şekilde değinileceği üzere, hadisin delâleti ile ilgili tartışmalarda önemli rol oynayabilecek durumdadır.

1.2. Temîm ed-Dârî Rivayeti

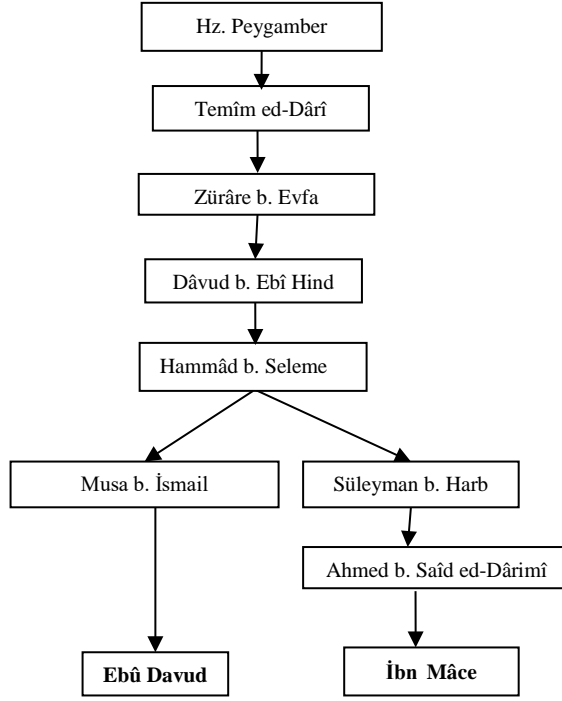
Bu rivayet, Ebû Hureyre rivayetine nazaran daha az müellif tarafından nakledilmiştir.³⁵ Rivayetin Kütüb-i Sitte’de yer alan senedleri bir araya toplandığından şöyle bir isnad şeması oluşmaktadır:

³² Bk. İbn Ebî Şeybe, Musannef, 2: 404.

³³ Bk. İbn Mace, “Salât”, 202; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4: 103; 5: 72.

³⁴ Bk. İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm, (Beyrut: Dâru’t-Tîbe, 1999), 5: 243. Meşhur sahabîlerden Enes b. Mâlik’in “Görüyorum ki Rasulullah zamanında müşahede ettiğim şeylerden bugüne sadece namazı kalmış. İşte bu namaz dahî (şimdi) zayi ediliyor” sözünde geçen “zayi etmek” ifadesi başta Haccâc olmak üzere dönemin Emevî idarecilerinin namazları, müstehap vakitlerini geçirerek kılmalarına hamledilmektedir. Enes, hilafet merkezi olan Şam’a sırf bu hususu şikâyet etmek için gelmiş ve halife el-Velid b. Abdilmelik ile görüşmüştür (bk. İbn Hacer, Fethü’l-Bârî, 2: 13; Aynî, Umdu’l-Kârî, 7: 334).

³⁵ Temîm ed-Dârî rivayeti için bk. Ebû Davud, “Salât”, 149; İbn Mâce, “Salât”, 202; Dârimî, “Salât”, 91; İbn Ebî Şeybe, Musannef, 11: 41; 14: 108; Taberânî, Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, el-Mu’cemu’l-Kebîr, (Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 2: 51.

Kütüb-i Sitte'yi oluşturan eserler içinde Ebu Davud ve İbn Mâce'de yer alan bu rivayet ayrıca Dârimî, İbn Ebî Şeybe ve Taberânî gibi müellifler tarafından da nakledilmiştir.³⁶

Hadisin tabii ravisi Zürâre b. Evfa (73/692), münekkidlerin güvenilir bulunduğu bir isimdir.³⁷ Fakat Ahmed b. Hanbel (241/855), Zürâre hakkında "Temîm ed-Dârî ile mülâkî olduğunu zannetmiyorum" demektedir.³⁸

Onun ravisi olan Dâvud b Ebî Hind (139/756) hadis âlimlerinin övgüsüne mazhar olmuştur.³⁹

³⁶ Temîm ed-Dârî rivâyeti için bk. Ebû Dâvud, "Salât", 149; İbn Mâce, "Salât", 202; Dârimî, "Salât", 91; Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr, 2: 51.

³⁷ Zürâre b. Evfâ hakkında İbn Sad, İclî, Yahya b. Maîn ve Nesaî gibi münekkidler "sıkadır" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bu ravi hakkında bilgi için bk. İbn Sad, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, 7: 150; İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dîl, 3: 603; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 3: 278.

³⁸ "ما أحسبه لقي تميماً". İbn Receb el-Hanbelî, Fethu'l-Bâri, 3: 361.

Davud'un ravisi Hammâd b. Seleme (167/784), daha önce de naklettiğimiz üzere, güvenilir bir ravidir. Fakat "hıfzından naklederdi, ancak evhâm ve garâibi vardı, yaşlanınca hafızası bozuldu" şeklinde tenkidlere uğramıştır. Hammad hakkındaki bu eleştirilerle Darîmî'nin araştırma konumuz olan hadis ile ilgili bir tenkidinin uyum arz ettiği düşünülebilir. Nitekim hadisin merfû şekline yer veren Dârimî (255/868) rivayetin hemen peşinden "Hammâd'dan başka bu hadisi merfû olarak nakledeni bilmiyorum" demektedir. Kendisine "öyle mi?" diye sorulunca "evet" cevabını verir.⁴⁰ Gerçekten de mesela İbn Ebî Şeybe'nin Temîm ed-Dârî tarikinden naklettiği üç rivayette de metin bu sahabînin kendi sözüdür (mevkûf) ve senedlerinde Hammâd b. Seleme yoktur. Aksine Hammâd, hadisi merfû olarak nakleden Ebû Davud, İbn Mâce ve Taberânî'nin senedlerinde yer almıştır.

Hadisin diğer ravileri hakkında, görebildiğimiz kadarıyla, önemli bir eleştiri yoktur.

Temîm rivayeti, metin özellikleri açısından Ebu Hureyre rivayetine benzetilmektedir. Nitekim mesela Dârimî'nin naklettiği metin şu şekildedir:

"ان أول ما يحاسب به العبد الصلاة فإن وجد صلاته كاملة كتبت له كاملة وإن كان فيها نقصان قال الله تعالى للملائكة انظروا هل لعبدي من تطوع فأكملوا له ما نقص من فريضته ثم الزكاة ثم الأعمال على حسب ذلك"

"Kulun hesaba çekileceği ilk (ameli) namazdır. Eğer namazı tam bulunursa, bu onun adına "tam" olarak yazılır. Eğer (namaz konusunda) eksikliği varsa Allah Teâlâ meleklerle şöyle buyurur: Bakınız bakalım! Kulunun tatavvusu var mı? Farzından eksik bıraktıklarını (bunlarla) tamamlayın! Sonra zekât ve ardından diğer ameller de bu şekilde hesaba tabi tutulur".⁴¹

Ebû Davud ve İbn Mâce rivayetleri de, mana ile nakilden kaynaklanan bazı farklar dışında, Dârimî'nin bu rivayetine benzemektedir. Buna karşılık Taberânî'nin naklettiği iki metin de

³⁹ Nitekim Davud b. Ebî Hind hakkında Ahmed b. Hanbel "sika sika" ve "onun gibisi sorulur mu!" demiştir. Ayrıca hakkında "sebt sika", "sika", "ceyyedü'l-isnâd" gibi tespitler de vardır. Bu ravi hakkında bilgi için bk. İbn Sad, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, 7: 255; İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dîl, 3: 411; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, 3: 177.

⁴⁰ Dârimî, "Salât", 91.

⁴¹ Dârimî, "Salât", 91.

“ أول ما يحاسب به العبد الصلاة ثم سائر الأعمال ”

şeklinde iki cümleden oluşur.⁴²

İbn Ebî Şeybe'nin bu tarikten naklettiği iki rivayetin sonunda ise

"وَأَلَمْ يَكُنْ لَهُ تَطَوُّعٌ أَخَذَ بِطَرَفَيْهِ فَفُذِفَ بِهِ فِي النَّارِ"

“Eğer tatavvusu yoksa iki yanından tutulup cehenneme atılır” ilavesi vardır. İbn Ebî Şeybe'nin bu ilaveye yer veren senedleri “Hz. Peygamber → Temîm ed-Dârî → Zûrâre → Dâvud b. Ebî Hind → Yezîd b. Hârûn” şeklindedir.⁴³ Bu senedlerin isnad tablosuyla farkı Yezîd b. Hârûn'dur. Dolayısıyla sadece Yezîd'in rivayetinde bulunan söz konusu ilavenin bu ravinin kendisinden kaynaklandığı (idrâc olduğu) söylenebilir.

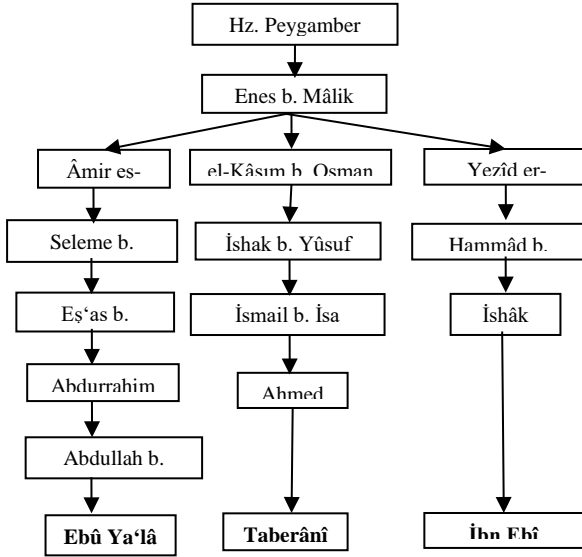
1.3. Enes b. Mâlik Rivayeti

Kütüb-i Sitte'yi oluşturan eserlerde yer almayan bu rivayet görebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Üsâme (282/895), Ebû Ya'lâ (307/919) ve Taberânî (360/971) gibi müellifler tarafından nakledilmiştir.⁴⁴ Bu müelliflerin senedleri bir araya toplandığında karşımıza şöyle bir isnad şeması çıkmaktadır:

⁴² Bk. Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr, 2: 51.

⁴³ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 11: 41; 14: 108.

⁴⁴ İbn Ebî Usâme, Ebû Muhammed el-Hâris b. Muhammed el-Bağdadî, Buğyetü'l-Bâhis 'an Zevâidi Müsnedi'l-Hâris, thk. Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî, Merkezü Hidmeti's-Sünne: Medine 1413/1992, 1:237; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî, Müsned, thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs: Dımaşk 1404/1984, 7:56; Taberânî, el-Mu'cemu'l-Evsat, 2: 240.

Enes'in ravilerinden olan Yezîd b. Ebân er-Rekâşî hakkında münekkidle-ri önemli eleştirileri vardır.⁴⁵

Enes b. Mâlik'in bir diğer ravisi el-Kâsım b. Osman⁴⁶ ve onun öğrencisi İshak b. Yûsuf (117/735-194/809)⁴⁷ hakkında hem müspet hem de menfi eleştiriler bulunmaktadır.

⁴⁵ Yezîd er-Rekâşî hakkında Nesâî "metrûk" derken Dârekutnî "zayıftır" değerlendirmesinde bulunmuştur. Şube'ye göre "zina yapmak ondan hadis nakletmekten daha iyidir". Ahmed b. Hanbel onu "münkeru'l-hadîs", Yahya b. Maîn ise "hadisinin hiçbir değeri yoktur" şeklinde tanıtır. Hakkında geniş bilgi için bk. Buhârî, et-Târîhu'l-Kebîr, 8: 320; Zehebî, Mizânu'l-İ'tidâl, 4:418; İbn Hacer, Tehzîb, 11:310.

⁴⁶ Bu ravi genel itibariyle "sika" bulunmuş olmakla birlikte hakkında "bazen hata yapardı" şeklinde tenkid de vardır Bk. İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dîl, 7: 114; İbn Hibbân, es-Sikât, 5: 307.

⁴⁷ Bu ravi hakkında "sika" ve "sahîhu'l-hadîs" gibi lafızlar kullanılmış, fakat "bazen hata yaptığına" da işaret edilmiştir Bk. İbn Sad, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, 7: 315; Buhârî, et-Târîhu'l-Kebîr, 1: 406; İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dîl, 2: 238; İbn Hibbân, Kitâbu's-Sikât, 6: 52; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, 1: 225.

Enes rivayetinin Âmir eş-Şa'bî tarikinde yer alan Eş'as b. Sevvâr da cerhedilmiş bir ravidir.⁴⁸ Eş'as'ın öğrencisi Abdurrahim b. Süleyman (187/802) hakkında ise müspet değerlendirmeler yanında menfi olanları da vardır.⁴⁹

Enes rivayetleri içinde en kısa metne sahip olanı Taberânî tarafından aktarılmıştır ve

"أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الصَّلَاةُ فَإِنْ صَلَحَتْ صَلَحَ لَهُ سَائِرُ عَمَلِهِ وَإِنْ فَسَدَتْ فَسَدَ سَائِرُ عَمَلِهِ"

şeklinde iki cümleden oluşmaktadır. Ebû Ya'lâ rivayeti ise buna göre daha uzun olup üç cümleden oluşmaktadır:

"إِنَّ أَوَّلَ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الصَّلَاةُ، فَإِنْ تَمَّتْ تَمَّ سَائِرُ عَمَلِهِ، وَإِنْ نَقَصَتْ قِيلَ: انظُرُوا هَلْ لَهُ مِنْ تَطَوُّعٍ؟ فَإِنْ كَانَ لَهُ تَطَوُّعٌ، قَالَ: أَيُّمُوا بِهِ مَا نَقَصَ مِنْ صَلَاتِهِ "

İbn Ebî Üsâme rivayetinde ise metin bu ikisine göre daha fazla ayrıntı içerir:

"أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ صَلَاتُهُ، يَقُولُ اللَّهُ لِمَلَائِكَتِهِ انظُرُوا فِي صَلَاةِ عَبْدِي فَإِنْ وَجَدُوا كَامِلَةً كُنِبَتْ لَهُ كَامِلَةٌ وَإِنْ وَجَدُوا انْتَقَصَ مِنْهَا شَيْءٌ قَالَ: انظُرُوا هَلْ تَجِدُونَ لِعَبْدِي تَطَوُّعًا فَتُكْمَلُ صَلَاتُهُ مِنْ تَطَوُّعِهِ ثُمَّ تُؤَخَذُ الْأَعْمَالُ عَلَى قَدْرِ ذَلِكَ"

Bu metin dört cümleden oluşan Ebû Hureyre ve Temîm ed-Dârî rivayetleriyle, mana ile rivayetten kaynaklanan küçük farklar dışında, büyük ölçüde benzeşmektedir.

"أول ما يحاسب به العبد يوم القيامة الصلاة..." hadisinin sened ve metin özellikleriyle alakalı olarak zikretmeye çalıştığımız bütün bu bilgiler ışığında, rivayetin tüm tariklerinin isnad itibariyle önemli tenkidlere hedef olduğu söylenebilir. Nitekim Buharî, Dârekutnî, İbn Receb el-Hanbelî ve İbn Hacer gibi Hadis ilminin önde gelen otoritelerine göre Ebû Hureyre tarikinde ızdırâb vardır. Hadisin isnadındaki farklılıkların metin farklarıyla ilişkisi bağlamında yapmaya çalıştığımız araştırmalar da bu tespitle uyuşmaktadır. Kaldı ki yine Ebû Hureyre

⁴⁸ Eş'as b. Sevvâr; İbn Sa'd'a göre "hadis konusunda zayıftır". Ebû Zür'a'ya göre "leyyin"; Nesaî, Yahya b. Maîn ve Dârekutnî'ye göre "zayıf", İbn Hibbân'a göre ise "hatası ve vehmi çok fazla olan" bir ravidir. İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, 6:358; Zehebî, Mîzânü'l-İ'tidâl, 1:264.

⁴⁹ Nitekim Abdurrahim hakkında İbn Maîn ve Ebû Davud "sikadır" derken Vekî b. el-Cerrâh "hadisini sahih görmüyorum", Nesaî "leyse bihi be's", Osman b. Ebî Şeybe ise "hüccet değildir" lafızlarını kullanmaktadır. Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, Tehzîb, 6:306.

rivayetinin bütün tariklerinde özellikle zabt açısından tenkide uğramış raviler bulunmaktadır. Kitaplarında bu hadise yer veren bazı müelliflerin, zabtı tartışılan söz konusu ravilerle alakalı tespiti de esasen ızdırab iddiasını doğrular niteliktedir.

Temîm ed-Dârî tarihinde ise öncelikle sahabî ile daha sonra gelen ravi arasında inkîta şüphesi bulunmaktadır. Kaldı ki Ebu Hureyre rivayetinin iki tarihinde ismi bulunan ve zabtı hakkında eleştiriler bulunan Hammâd b. Seleme, Temîm rivayetinde de yer almaktadır. Dârimî'nin "bu hadisi ondan başka merfû nakleden birini bilmiyorum" tespiti de yine aynı ravi ile alakalıdır.

Enes rivayetinin Yezîd b. Ebân er-Rekâşî tarihi, bizzat bu ravi hakkındaki önemli eleştiriler nedeniyle "zayıf" sayılabilecek durumdadır. Enes rivayetinin Âmir eş-Şa'bî tarihinde yer alan Eş'as b. Sevvâr ise özellikle zabtı itibariyle tenkide uğramıştır. Enes'den gelen rivayetlerin en sağlamının el-Kâsım b. Osman tarihiyle geldiği söylenebilir. Zira bu tarihte yer alan bütün raviler hakkında "sika" (güvenilir) lafzı kullanılmış durumdadır. Ancak hem bu ravi hem de onun öğrencisi İshak b. Yûsuf hakkında böyle müspet değerlendirmeler yanında zabtlarıyla alakalı problemlere delâlet eden lafızlar da kullanılmıştır.

Bütün bu bilgiler ışığında hadisin, bütün tariklerinin birbirlerini destekledikleri düşünülerek "sahih li-gayrihi" olduğu söylenebilir.⁵⁰

Üç sahabîden gelen bütün tarikleri ve rivayetleri dikkate alındığında hadisin en kısa metninin "*Kıyamet günü kulun ilk hesabı farz namazlardan olacaktır*" şeklindeki tek cümleden ibaret olduğu görülür. En uzun metin ise "*Kıyamet günü kulun hesaba çekileceği ilk ameli namazıdır. Eğer namazı doğru ve güzel ise başarmış ve kurtulmuştur. Eğer eksik ve yanlış ise ziyan etmiş hüsrana uğramıştır.*"

⁵⁰ Nitekim el-Albânî'nin (1999/1420) hadisle alakalı tespiti de "فالحديث صحيح بمجموع طرقه" (bk. el-Albânî, Ebû Abdîrrahman Muhammed Nâsiruddin, Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha, Mektebetü'l-Meârif: Riyad, 1415, 3:346) veya "حديث صحيح بطرقه وشواهد" [bk. Ebû Davud, "Salât", 149 (talik kısmı)] şeklindedir. Onun "tarik çokluğunu" veya "şâhidleri" söz konusu ettiğine bakarak hadis hakkında "sahih li gayrihi" hükmünü verdiği düşünülebilir. Şuayb el-Arnâvût ise hadis hakkında doğrudan "sahih" terimini kullanır. Mesela bk. Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2: 425; 4:103 (talik kısmı).

Eğer farzlarında bir eksiklik varsa Allahü Teâla şöyle buyurur: Bakınız bakalım! Kulumun nâfile (namazı) var mı? Böylece namazındaki eksiklikler tatavularla giderilir. Sonra sıra zekâta gelir. Diğer amelleri de buna göre hesaba tabi tutulur" şeklindedir. Hadisin bu en uzun metin dışında kalan rivayetlerinde ihtisâr yapıldığı söylenebilir. Zira hem kısa hem de uzun metinlerin isnadlarında aynı ravilerin bulunuyor olması idrâc ihtimâline pek de imkân vermemektedir. Buna göre hadisin delâletiyle alakalı tartışmalarda bu en uzun metnin dikkate alınması gerekecektir.

2. Hadisin Delâletiyle Alakalı Görüşler ve Tenkidi

Hadis hakkında yorum yapanların daha ziyade "إنَّ اِنَّقَصَ مِنْ فَرِيضَتِهِ شَيْءٌ" yani "farzlarda eksik varsa" ibaresi üzerinde fikir ürettikleri görülür. Dolayısıyla hadisin temel vurgusu, nâfile namazların neyin yerine geçeceği veya hangi şeydeki eksiklikleri gidereceği konusuna hamledilmiş durumdadır. Bu konuda çeşitli âlimler tarafından değişik görüşler ileri sürülmüştür.⁵¹ Bu görüşler şöyle sıralanabilir:

1. Kasten terkedilmiş namazların nâfile namazlarla tamamlanması
2. Kasten veya kasıtsız olarak kılınmamış namazların nâfile namazlarla tamamlanması
3. Bir namazın ifasında sehven eksik kalan farzların nâfile namazlarla tamamlanması
4. Namaz kılarken yerine getirilmeyen huşûun ve sünnetlerin nâfile namazlarla tamamlanması

⁵¹ Bu görüşler için bk. İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. et-Temhîd limâ fi'l-Muvattai mine'l-Me'ânî ve'l-Esânid. (Mağrib: Vizâratu Unûmu'l-Evkâf, 1967), 24: 81; İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, Ârizatü'l-Ahvezi, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts).3: 384; İbn Receb el-Hanbelî, Fethü'l-Bârî, 3: 362-363; Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî, Hâşiyetu's-Sindî alâ Sünenü Nesâî, (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986), 1: 232; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî, Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi's-sağîr, (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1994), 3: 113; Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdîr-rahîm, Tuhfetu'l-Ahvezi bi şerhi câmi't-Tirmizî, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2: 383; Şankitî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr, Edvâu'l-Beyân fî İzâhî'l-Kur'an bi'l-Kur'an, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1995), 3: 453.

Bu görüşler esasları itibariyle iki başlık altında toplanabilecek durumdadır:

2.1. “Nafile Namazların, Kılınmamış Farz Namazları Telâfi Edeceği” Görüşü ve Tenkidi

Öncelikle, hadis hakkında yorum yapan âlimlerden çoğunun bu görüşü savunduğunu ifade etmemiz gerekir. Bununla birlikte genel çerçevesiyle bu görüşte olan bazı âlimlerin kimi ayrıntılara dikkat çektiği görülür. Nitekim bazı âlimler nafilelerin telâfi edeceği şey konusunda herhangi bir ayrıma gitmezken bazıları söz konusu farzların terkinde kasıt bulunup bulunmaması açısından ayırım yapmışlardır. Mesela Endülüslü Mâlikî ilim adamı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (543/1148) bu konuda umum bir ifade kullanır yani namazın terk sebebini söz konusu etmez ve bunların tatavvularla ikmâl edileceğini savunur. Ona göre bu görüş nafilelerin, mesela namazın huşûu gibi kendi içindeki bazı eksiklikleri gidereceği yönündeki kanaatten daha sağlamdır. Bunun delili ise hadisin bazı rivayetlerinde geçen “ثم الزكاة وسائر الأعمال” ifadesidir. Zira zekâtın farzdan başka (sünnet veya vacib gibi) ayrıntısı yoktur.⁵² Dolayısıyla mesela sadakanın, zekâtın farzı dışında kalan bir yönünü tamamlamasından bahsedilemez.

Umum ifade kullanan âlimlerden biri de Sünen-i Nesaî şârihi Sindî'dir (1138/1726). Ona göre de farz namazı kılmayan kişinin kıldığı nafile namaz, bu farz namazın yerine hesaba tabi tutulacaktır.⁵³

Bazılarına göre ise zâhiri umum ifade etmekte olduğundan hadis, kasten terkedilen namazlara delâlet etmektedir; yani bunların eksikliği nafilelerle giderilecektir.⁵⁴ Sehven terk edilen namazları söz konusu etmeyen bu görüşün, onların zaten affedileceğini savunduğu söylenebilir.

Farz namazların terki konusunda kasıt bulunup bulunmamasını dikkate alan âlimler de vardır. Örneğin Endülüslü Mâlikî âlim İbn Abdilberr'e (463/1071) göre farz bir namazı kılmayı sehven unutan kişinin bu kusuru tatavvularla telâfi edilir. Ama böyle bir namazı bilerek terkedenden veya unutup

⁵² Bk. İbnü'l-Arabî, Ârizatü'l-Ahvezi, 2: 384.

⁵³ Sindî, Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesaî, 3: 201.

⁵⁴ Bu görüş için bk. Şankitî, Edvâu'l-Beyân, 3: 453.

sonra hatırlamasına rağmen kasten kılmayıp bunun yerine tatavvularla meşgul olan kişinin bu eksikliği nafile namazlarla giderilmez.⁵⁵

“Nafile namazlar terk edilmiş farz namazlara sayılır” görüşü bize göre Ehl-i Sünnet’in “amel imanın cüzü değildir” şeklindeki temel görüşle yakından ilgilidir. Zira hadis hakkında yorum yapan ve görüşlerini yukarıda zikrettiğimiz ilim adamlarından çoğu hadisi bu bağlamda ele alır; eksikliği aynı türden başka bir ibadet ile giderilen amelin, imana etkisinin olamayacağını söyler. Bu temel düşüncenin kritiği farklı bir meseledir. Söz konusu hadise yüklenen bu mana, bize göre, çeşitli açılardan eleştiriye değer görünmektedir.

2.1.1. Dinde Namaza Yapılan Vurgu ve Onu Terk Etmenin Cezası

Namaz İslam’dan önce gönderilen dinlerde de söz konusu edilmiş, üzerinde ısrarla durulmuş bir ibadettir.⁵⁶ İslam’da ise namazın diğer ibadetler içinde ilk sırayı aldığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim “salât” kelimesi Türk-

⁵⁵ İbn Abdilberr, et-Temhîd, 24: 81.

⁵⁶ Nitekim Kuran’da ismi geçen peygamberlerin hemen tamamıyla birlikte namazdan da bahsedilir. Allah Teâlâ’nın Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’e verdiği emirler içinde; “tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için Kâbe’nin temiz tutulması” da vardır (Bakara, 2/125; Hacc, 22/26). Bunun sonucu olarak Hz. İbrahim hem kendisinin hem de zürriyetinin namazda daim olabilmesi için dualar etmiştir (İbrâhim, 14/37, 40). Hz. İsmail’in Rabbinin rızasını kazanma vesilelerinden biri de ailesine namazı emretmesidir (bk. Meryem 19/55). Hz. Peygamber de bir hadisinde Hz. İbrâhim’in eşi Hz. Sâre’nin namaz kıldığını haber vermiştir (Buhârî, “Enbiyâ”, 11). Bunlar dışında Hz. İshak, Hz. Lût ve Hz. Yakub da namazla emrolunan peygamberlerdendir (Enbiyâ, 21/73). Hz. Musa’nın aldığı ilk emirler yine namaz ile ilgilidir (Tâhâ, 20/14). Bir diğer âyette Hz. Musa’ya ve Hz. Hârûn’a Mısır’da kavimleri için evler hazırlamaları ve bu evlerde namaz kılmak için yerler yapmaları ve namazlarını düzgün bir şekilde kılmaları vahyedilmiştir (bk. Yûnus, 10/87). Hem Kuran’da hem de hadiste namazına vurgu yapılan peygamberlerden biri de Hz. Davud’dur (Sâd, 38/24. Hadis için bk. Buhârî, “Teheccüd” 7; “Enbiya”, 40). Hz. Şuayb, Hz. Lokman, Hz. Zekeriyya ve Hz. İsa’ya da namaz kılmaları emredilmiştir (Hûd, 11/87, Lokman, 31/17, Âl-i İmrân, 3/39). Kendilerine kitap verilmiş kimselerin namazlarını kıldıkları ise özellikle vurgulanır (Beyyine, 98/5). Bazı hadislerde de namaz kılan Yahudilerin (bk. . Ebû Dâvûd, “Salat”, 88; Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin, es-Sünenu’l-Kübrâ, (Mekke: Mektebetu Dâri’l-Bâz, 1994), 9: 114), Hıristiyanların (Buhârî, “Enbiyâ”, 50; Müslim, “Birr”, 2) ve Sâbiilerin (İbn Kesîr, Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm, 1: 286) namaz kıldıklarına dair bilgiler vardır. Kuran’ın ifadesine göre müşrik Arapların da “salât” adı altında ve ibadet niyetiyle yaptıkları bazı fiilleri bulunmaktadır (bk. Enfâl, 8/35). Bu hususa işaret eden hadisler de vardır (bk. Müslim, Fedâilü’s-Sahâbe, 28).

çedeki “namaz” manasıyla seksenden fazla âyette geçmektedir.⁵⁷ Kur’ân’da başka bir ibadete bu sıklıkla atıfta bulunulmamıştır. İfâsıyla ilgili olarak Kuran’da ve sünnette en çok açıklama yapılan ibadet yine namazdır.

Üzerinde ısrarla durulan namazı kılmayıp terk edenlerin âkibeti Kuran’da ve hadislerde net bir şekilde açıklanmıştır. Buna delâlet eden bazı beyânlar şöyledir:

“Onlara rükû edin (namaz kılın) denildiği zaman (itaat edip de) rükûya gitmezler. (Bu suretle Allah’ın hükümlerini) yalanlayanların o gün vay haline!”⁵⁸

“Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana dua edin ki size karşılık vereyim. Bana ibâdet etmekten büyüklenip yüz çevirenler, muhakkak ki küçülmüş kimseler olarak cehenneme gireceklerdir.”⁵⁹

Bir başka âyette ise Allah Teâlâ Hz. Âdem, Nuh, İbrahim gibi bazı peygamberleri “kendilerine nimet verilen, doğru yola ulaştırılmış ve seçilmiş kimseler” şeklinde tanıttıktan sonra “Allah’ın âyetleri okununca secdeye kapandıklarına” özellikle vurgu yapar. Sonra da gelecek nesillerin namazla alakalı bir davranışına ve bunun neticesine dikkat çekilir:

“Sonra, bunların arkasından namazı *zayi eden*⁶⁰ ve nefislerine uyan bir nesil geldi. (Bunlar yaptıklarının neticesi olarak) Gayyâ çukuruna atılacaklardır”.⁶¹

⁵⁷ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm, (Kâhire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1945), s. 412-413.

⁵⁸ Mürselât, 77/48-49.

⁵⁹ Mü’min, 40/60.

⁶⁰ Bu âyette geçen “zayi etmek” ifadesi hakkında “tamamen terk” ve “vakti dışında kılmak” şeklinde iki görüş ileri sürülmüştür (bk. İbn Kesîr, Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm, 5: 243). Fakat eldeki bazı bilgiler bu ifadenin ilk dönemlerde daha ziyade “vaktine riâyet etmemek” manasına hamledildiğini göstermektedir. Nitekim İbn Şihâb ez-Zührî’nin (124/742) anlattığı şu hâdise bu konuda fikir verebilecek durumdadır: Şam’da Enes b. Mâlik’in yanına girdim, ağlıyordu. “Neden ağlıyorsun?” diye sordum, şöyle dedi: “Görüyorum ki Rasulullah zamanında müşahede ettiğim şeylerden bugüne sadece namazı kalmış. Fakat namaz dahî (şimdi) zayi ediliyor” (Buhârî, “Mevâkîti’s-Salât”, 6; Müslim, “Mesâcid”, 283). Enes b. Mâlik’in namazın zayi edilmesinden kastı, başta Haccâc olmak üzere dönemin Emevî idarecilerinin namazları müstehap vakitlerini geçirerek kılmalarıdır. Enes, hilafet

Bu bilgi ve yorumlardan hareketle denilebilir ki, namazın mazeretsiz yani sırf tembellik eseri olarak terki, küfür veya şirk değilse bile, en azından “büyük günah” olarak vasıflandırılabilir.⁶² Geline bu noktada İslâm’ın “günahların affı” konusuna bakışını dikkate almakta fayda olacaktır.

2.1.2. İslâm’da Günahların Affı ve Şartları

Müslümanlar tarafından işlenen günahların Allah tarafından affedilebileceği ihtimâlden bahseden pek çok delil vardır. Sözelimi Allah Teâlâ Zümer Suresi 39/53 âyetinde “De ki: Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar. Zira O çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edendir” buyurur. Dikkat edilirse âyette “bütün” (جَمِيعًا) şeklinde umumî ve mutlak bir ifade kullanılmıştır. Ancak bu ifade tarzı, O’nun verdiği bir garanti olarak değerlendirilmemelidir. Zira günahlardan ve bunların affından bahseden âyet ve hadislerin toplamından günahlar arasında ayırım yapıldığı ve bunlardan her birinin affının çeşitli şartlara bağlandığı görülür.

Günahların affı konusuna çerçeve çizilirken müracaat edilecek ilk veriler şüphesiz “Allah kendine şirk koşulmasını bağışlamaz; bunun dışında kalan günahları ise, dilediği kimselerden bağışlar” şeklindeki Nisa 4/48 ve 116. âyetleridir. Ancak bu âyetin umumî bir ifadeye sahip olduğunu söylememiz gerekir. Bilindiği üzere umumun tahsisi veya mutlakın takyidi Kuran’da ve Sünnet’te sıkça başvurulan teşri usullerindedir. Dolayısıyla araştırılan konu ile ilgili bütün âyetlerin ve hadislerin aynı anda dikkate alınıp birlikte değerlendirilmesi gerekir. Bize göre, zikri geçen bu âyette bahis buyrulan hususların ikisi de yani hem şirkin affedilmemesi, hem de şirk dışında kalan günahların bağışlanması “mutlak” olmayıp çeşitli şartlara bağlanmış durumdadır.

merkezi olan Şam’a sırf bu hususu şikâyet etmek için gelmiş ve halife el-Velîd b. Abdilmelik ile görüşmüştür (bk. İbn Hacer, Fethü’l-Bârî, 2: 13; Aynî, Umdu’l-Kârî, 7: 334).

⁶¹ Meryem 19/58-59. “الغني” ifadesinin Cehennemde bir vadi veya nehir olduğuna dair bk. Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, Câmî’u’l-Beyân fi Te’vîli’l-Kurân, (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 8: 218.

⁶² Nitekim Zehebî (748/1347), İslâm’da büyük günah sayılan şeylere tahsis ettiği “Kitâbu’l-Kebâir” isimli kitabının dördüncü maddesini namazın terki konusuna ayırmıştır. Bk. Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, el-Kebâir, (Beirut: Dâru’n-Nedve el-Cedide, ts), s. 17.

Nitekim haklarında “bulduğunuz yerde öldürün” emri bulunan müşriklerin bile (şirkten) tevbe etmeleri, namazı kılıp zekâtı vermeleri şartı ile “din kardeşimiz” haline geleceği ifade buyrulur.⁶³ Şirk dışında kalan hususların affı meselesi de böyledir. Zira öncelikle âyetin sonunda yer alan “لِمَنْ يَشَاءُ” ibaresinin bir manasının olması gerekir. Buna göre Allah Teâlâ şirk dışında kalan günahları işleyenler arasında bir ayırım yapacağını, bunların tamamının affa muhatap olmayacağını ifade etmektedir. Şüphesiz O’nun iradesini sınırlandıracak hiçbir güç yoktur; isterse istisnasız olarak bütün günah sahiplerini affeder. Ancak çeşitli âyetlerde günahların affıyla alakalı başka bazı ayrımların yapıldığını görülür:

“Eğer size yasaklanan şeylerin büyüklerinden sakınırsanız, seyyiâtınızı (küçük günahlarınızı) da biz affederiz”.⁶⁴

“Onlar ki, işledikleri ufak tefek günahları bir yana, günahın büyüklerinden ve hayâsızlıktan sakınırlar. Şüphesiz Rabbinin bağışlaması geniştir”.⁶⁵

Bir hadiste de şöyle buyrulur: “Beş vakit namaz, bir sonraki Cuma namazına kadar Cuma namazı, bir sonraki Ramazan’a kadar Ramazan, aralarda işlenen günahlar için kefarettir. Ancak kişinin büyük günahlardan sakınması şartıyla”.⁶⁶

Bu veriler bize göre şirk dışında kalan günahların “büyük” ve “küçük” şeklinde iki kısma ayrıldığına; büyük günahlardan sakınılması gerektiğine ve ancak bu şartla küçüklerin affedileceğine işaret etmektedir.

Şüphesiz bir Müslüman kötülüğü emreden nefesine veya hevâ ve hevesine uyararak dinin “büyük” gördüğü günahlardan birini de işleyebilir. Ancak bu son iki âyet, bunların affının doğrudan Allah’a havale edilmemesi ve affına mutlak gözüyle bakılmaması gerektiğini göstermektedir. Aksine kişi hatasını fark etmeli, yürekten pişmanlık duymalı ve aynı hatayı bir daha işlememe azminde olmalıdır. Büyük günahların af kapsamına girebilmesi için aranan bu şartlar Kuran’da “tevbe-i nasûh” terimiyle ifade buyrulmuştur:

⁶³ Tevbe, 9/1-11.

⁶⁴ Nisa, 4/31.

⁶⁵ Necm, 53/32.

⁶⁶ Müslim “Tahâret”, 14, 16.

“Ey iman edenler! Yürekten, tam bir pişmanlık içinde tevbe ederek Allah’a dönün. Umulur ki, böylece Rabbiniz seyyiâtınızı (küçük günahları) bağışlar”.⁶⁷

Dolayısıyla büyük günahların affı konusunda din evvel emirde kulun samimi tevbesini şart koşmaktadır. Küçük günahların (seyyiât) affı da bazı şartlara bağlanmış, yani kişinin bu hususta da bir çaba içinde bulunması istenmiştir. Zira yukarıda geçen âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla, küçük günahların affı için öncelikle büyük günahlardan uzak durulması gerekir. Buna ilave edilecek çabalar hakkında ise, onlarca hadis vârid olmuştur. Güzelce abdest alınıp hemen ardından iki rekât namaz kılınması, Ramazan gecelerinin inanarak ve sevabını Allah’tan bekleyerek ihya edilmesi, Kadir gecesinin benzer şekilde ibadetle geçirilmesi, yemek yedikten sonra Allah’a hamdedilmesi, imamın okuduğu Fâtihâ’nın sonunda “âmin” denilmesi, çirkin sözlerin ve işlerin karıştırılmadığı bir hac ibadeti bunlardan bazılarıdır.

Bütün bu verilerden hareketle ve sonuç olarak denilebilir ki, genel çerçevesiyle günahlar, kişinin telâfi konusunda hiçbir çaba göstermeden doğrudan Allah’ın merhametine sığınıp yalnız bu sayede affını umabileceği hatalar değildir. Öncelikle kişi bu konuda bizzat gereken çabayı göstermeli sonra da bu çabasını Allah’a arz ederek O’nun merhametini beklemeli; af çerçevesine girmeyi ummalıdır. Özel çerçevesiyle namazın terki, böyle bir çabaya en çok ihtiyaç duyan günahlardandır. Zira yukarıda da zikrettiğimiz üzere namazı terk edenlere yapılacak muamelenin şiddetinden bahseden âyetler bulunmaktadır. Buna rağmen ve dünya hayatı ile alakalı hiçbir telâfi şartı ileri sürmeden, söz konusu hadisin “kişinin kılmadığı farz namazlar, kılmış olduğu nâfilelerle telâfi edilir ” şeklinde anlaşılması, her şeyden önce bu âyetlerin hesaba katılmadığı manasına gelir.

2.1.3. Namazın İfası ile İlgili Bazı Kolaylıklar ve Çeşitli Ayrıntılar

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Kuran’da ve hadislerde en sık zikri geçen amel namazdır. Bu verilerin önemli bir kısmında onun yerine getirilmesi hususunda akla gelebilecek mazeretlere çözüm sunulur. Buna rağmen dinin mesela oruç konusundaki tavrı böyle değildir. Nitekim Allah Teâlâ çeşitli se-

⁶⁷ Tahrîm, 66/8.

beplere binaen tutulamayan oruçların başka günlerde tutulmasına müsaade etmiştir: “(Oruç) sayılı günlerde tutulur. O günlerde içinizden hasta olanlar ve yolcu bulunanlar (oruç tutmazlarsa) tutmadıkları günler sayısınca başka günlerde oruç tutarlar. Kimin de oruç tutmaya gücü yetmezse her gün için bir fakiri doyuracak kadar fidye vermesi gerekir”.⁶⁸ Buna rağmen böyle durumlarda oruç için teklif edilen “başka zamanlarda kaza etme” veya “fidye verme” hususu, namaz hakkında söz konusu edilmemiş, aksine böyle durumlarda bile namazın nasıl kılınacağına dair açıklamalar yapılmıştır. Bu bağlamda namazların yolculuk esnasında kısaltılabileceğine⁶⁹, (Hanefiler dışında kalan mezheplere göre) birleştirilebileceğine⁷⁰, abdest için su bulunamadığında teyemmüm yapılabileceğine⁷¹, ayakta kılmaya gücü yetmeyenlerin oturarak⁷² hatta uzanarak kılabileceğine işaret edilir; savaş ortamında bile nasıl kılınacağına dair açıklama yapılır.⁷³

⁶⁸ Bkz Bakara, 2/184, 185.

⁶⁹ Nisâ, 4/101.

⁷⁰ Hadis kitapları tarandığında Hz. Peygamber’in cem ile ilgili uygulamalarının yer aldığı pek çok hadisle karşılaşılır. Bunlardan bir kısmı seferde, hazarda, Arafat ve Müzdelife’de cem’i konu alırken, diğer bir kısmı yağmur, meşguliyet, özür (hastalık) gibi ayrıntılar içerir. Bu hadisler için bk. Buhârî, “Vudû”, 40; “Salât”, 93-94; “Mevâkît”, 12, 18; “Taksîr”, 6, 13-16; “Teheccüd”, 30; “Hac”, 83, 93,96-97; “Umre”, 20; “Cihad”, 136; “Menâkib”, 23; Müslim, “Salât”, 249, 252; “Müsâfirîn”, 42-58; “Hac”, 285-290; “Fedâil”, 10; Tirmizî, “Tahâret”, 95; “Salât”, 24; “Cuma”, 42; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 109-111; “Salât”, 101; “Sefer”, 5, 10; “Menâsik”, 56, 59; Nesâî, “Tahâret”, 136; “Hayz”, 5; “Salât” 12, 18, 20; “Mevâkît”, 42, 44-48; “Menâsik”, 207, 210; “Ezan”, 18-20; İbn Mâce, “Tahâret”, 117; “İkâme”, 74; “Menâsik”, 59, 60, 84.

⁷¹ Nisâ, 4/85; Mâide, 5/6. Teyemmüm hadislerde de işaret edilen bir husustur. Mesela bk. Buhârî, “Teyemmüm”, 1.

⁷² Bk. Buhârî, “Mevâkîtü’s-Salât”, 18.

⁷³ Konuyla alakalı âyet şu şekildedir: “Sen onların aralarında bulunup da onlara namaz kıldırduğunda içlerinden bir kısmı seninle beraber namaza dursun. Silahlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secdeye vardıklarında diğer bir kısmı arkanızda beklesin. Sonra o namaz kılmamış olan diğer kısım gelsin seninle beraber kılsınlar ve ihtiyatlı bulunsunlar, silahlarını yanlarına alsınlar. Kâfirler arzu ederler ki, silahlarınızdan ve eşyanızdan bir gafil olsanız da size ani bir baskın yapsalar. Eğer size yağmur gibi bir eziyet erişir veya hasta olursanız silahlarınızı bırakmanızda bir vebal yoktur. Bununla beraber ihtiyatı elden bırakmayın. Kuşkusuz Allah kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamıştır”. Bk. Nisâ, 4/102.

Namazın ifası konusunda gösterilen bütün bu kolaylıkların, Allah'ın Müslümanlara duyduğu sevgi, şefkat ve merhametin en önemli göstergelerinden olduğu muhakkaktır. Ancak diğer taraftan bu kolaylıklar, namazın karşılaşılabilecek her şartta kılınması, bu konuda mazeret aranmaması gerektiğine de delâlet etmektedir.

2.1.4. Kılınmamış Farz Namazların Kaza Edilmesi Meselesi

Hadislere göre bir namazın vakti içinde edasına engel olacak durumlar hadiste uyku ve unutma olarak tespit edilmiştir. Hadisin devamına göre ilgili durumlar ortadan kalkar kalkmaz bu namazların kılınması gerekir; bu namaz için başka keffâret yoktur (لَا كَفَّارَةَ لَهَا إِلَّا ذَلِكَ).⁷⁴ Dolayısıyla bu hadis öncelikle bir Müslümanın farz bir namazı kılmama sebebi olarak sadece uyuma ve unutma ihtimallerinden bahsetmektedir. Ancak bu hallerin her ikisi de istem ve bilinç dışıdır. İkinci olarak hadisin devamında yer alan “bu namaz için başka keffâret yoktur” ifadesi bize göre, söz konusu eksikliği telâfi yolunu göstermektedir ki bu yol, nafîle değil bahsi geçen farz namazların bizzat kendilerinin kılınmasıdır. Buna bir nevi “namazın kazası” gözüyle de bakılabilir. Unutarak veya uyumak suretiyle kılınamayan namazların daha sonra kılınabileceği din tarafından kurala bağlanmış olmakla birlikte “kasten” ve “bilerek” terk edilmiş farz namazın kaza edilip edilemeyeceği bize göre tartışmaya değerdir. Bununla birlikte hemen tüm mezheplerde namazın kazasından bahsedilir.⁷⁵ Müslümanların pek çoğu da bu fetvalarla amel etmekte; herhangi bir sebeple kılmadıkları namazları daha sonra kaza etmektedir. Hadise yüklenecek “nafîleler, kılınmamış farz namazları telâfi edecektir” görüşü bir yönüyle bu vakıya da ters düşmektedir. Zira söz konusu görüşün “Müslümanları gevşekliğe sevk etmek” gibi bir sakıncası da olacaktır. Hâlbuki din, aldığı çeşitli tedbirler ve gösterdiği bazı kolaylıklar ile namazın ifası konusunda Müs-

⁷⁴ Bu hadisin değişik lafızları için bk. Buhârî, “Mevâkît”, 37; Tirmizî, “Salât”, 18.

⁷⁵ Bu konuda mesela bk. Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan, Kitâbu'l-Âsâr, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 1: 443; İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî, el-İstizkârü'l, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1: 300; İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekir el-Hanbelî, Medâricu's-Sâlikîn, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1996) s. 11; İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, Bidâyetü'l-Müctehid (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 1: 182; Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref, Minhâcu't-Tâlibîn, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1988), 3: 192-193.

lûmanın bir mazeret ileri sürüp böyle bir gevşekliğe meyletmesinin de önüne geçmiştir.

2.1.5. Nafile İbadetlerin Farzların Yerine Geçmesinin Niyet İle İlgisi

Namaz, edası belli bir zamana hasredilmiş⁷⁶ (mukayyed) ibadetler cinsindedir. Bunlar, kendileri için belirlenen başlangıç ve bitiş vakitleri içinde o cinsten başka bir ibadetin mümkün olup olmaması açısından farklılık arz eder. Niyetler de bu farklılığa göre değişir. Sözelimi Ramazan ayı içinde oruç cinsinden tek bir ibadet yapılabilir. Dolayısıyla bu ay içinde oruç tutacak bir Müslümanın isim tayin ederek “Ramazan’a” niyet etmesi gerekli değildir; oruç cinsinden başka bir ibadet yapılamayacağı için mutlak/genel bir niyet yeterlidir. Fakat namaz böyle değildir; kendisi için belirlenmiş vakit içinde namaz cinsinden başka bir ibadet yapılması mümkündür. Bu nedenle namaz kılarken yapılacak niyetin de mukayyed/özel olması gerekir. Fıkıhta bu usulü benimseyenler nafile namazların, bilerek terk edilmiş farz namazların yerine geçemeyeceğini savunmuşlardır (نية الفرض لا ينوب عنها نية النفل).⁷⁷

Aksi görüşü savunan ilim adamları ise bu itirazı yersiz ve yetersiz bulmuşlardır. Buna göre niyetle alakalı söz konusu yaklaşım dünya ahkâmı için geçerlidir. Hâlbuki Allah’ın âhiretteki lütfu açısından durum böyle değildir. Zira O’nun fazlı geniştir ve hiçbir sınırı yoktur. Aksine O dilediğini yapar, istediği gibi hüküm verir.⁷⁸ Buna göre bir sebeple kılınmamış farz namazlar, nafile niyetiyle kılınan namazlarla tamamlanabilecektir.

2.2. “Nafile Namazların, Kılınmış Bir Namaz İçindeki Eksiklikleri Gidereceği” Görüşü ve Değerlendirilmesi

Bazı âlimlere göre ise hadisin muhtevası, kılınmış bir namazın içindeki eksikliklerin telâfisiyle ilgilidir. Bu görüşte de söz konusu eksikliklerin kasten mi yoksa sehven mi yapıldığı veya bunların namazın farzlarıyla mı yoksa sünnetleriyle mi alakalı olduğu konusunda ayırım yapılmıştır.

⁷⁶ Nitekim Allah Teâlâ “Namaz, belirli vakitlerde yerine getirilmek üzere farz kılınmıştır” buyurur (Nisa, 4/103).

⁷⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. Nesefî, Ebu’l-Berekât Hâfizuddîn Abdullah b. Ahmed, Şerhu’l-Menâr, (Kâhire: Dâru’l-Kitâbu’l-İslâmî, 2010), 1: 103. Bu konuda ayrıca bk. Ahmet Yaman, İslam’da İbadet, (Ankara: Grafiker Yay., 2013), s. 25-26.

⁷⁸ Bk. İbn Receb el-Hanbelî, Fethü’l-Bârî, 3: 362-363.

Bazı ilim adamlarına göre bir namazın farzlarından veya sünnetlerinden bazılarını “sehven” unutan kişinin bu eksikleri mendûb namazlarla tamamlanır. Mesela bir kişi namaz kılarken sehiv eseri olarak rükûu gerektiği gibi yapmasa, bu eksikliği kıldığı nafilâ namazlarla giderilir. Fakat bu hususlardan birini kasten terk eden veya unutup da sonra hatırlamasına rağmen yine kasıtlı olarak telâfi etmeyen, bunun yerine tatavvularla meşgul olan bir kişinin söz konusu eksiklikleri nafilâlerle giderilmez. Bazı âlimlere göre ise hadis, hem kasdî hem de gayr-i kasdî terklere delâlet etmektedir.⁷⁹

Bu hadisin yorumunda bazı ilim adamları ise eksik bırakılan hususun farzlar mı yoksa sünnetler mi olduğunu dikkate almıştır. Sözelimi Beyhakî'ye (458/1066) göre nafilâ namazlar, namazların farzları değil sünnetleri konusunda işlenen kusurları giderecektir. Yoksa bir sünnetin herhangi bir farza denk olması kesinlikle söz konusu değildir. Beykahî bu konuda

"مَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ أَحَدٌ بِمِثْلِ آدَاءِ مَا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ"

“Hiç kimse, kendisine farz kıldığım şeylerin edası gibi bir hususla bana yakınlık kuramaz” (kişinin bana yakınlık kurabileceği en önemli husus, kendisine farz kıldığım şeyleri yapmasıdır) şeklindeki kudsî hadisi⁸⁰ delil getirir. Fakat onun bu görüşüne “sevab ve ceza, maslahatın ya da mefsedetinin oranına göre terettüp eder” denilerek itiraz edilmiştir. Buna göre “bir dirhemlik zekât, bin dirhemlik sadakadan daha üstündür” denemez. Aynı şekilde “bir insanın tüm ömrünü namaz kılarak geçirmesi de iki rekatlık sabah namazına denk değildir” demek de mümkün değildir.⁸¹

Bizim de benimsediğimiz bu görüşün en problemlisi tarafı hadisin içerdiği “الفريضة” kelimesinin manası ve kullanım şeklidir. Çünkü bu yoruma göre “fariza” kelimesi, “namazı oluşturan farzlardan yani rükünlerden her biri” manasında anlaşılmış olmaktadır. Bu anlayış esasen Türkçe’deki “namazın farzları” söylemine uygun olup bu çerçevede kıyâm, kıraat ve rükû gibi rükünlere işarette bulunur. Fakat bu kelime Arapça lügatlerde daha ziyade “Allah

⁷⁹ Bu görüş için bk. İbn Receb el-Hanbelî, Fethü'l-Bârî, 3: 362.

⁸⁰ Hadis için bk. Abdürrezzâk, Ebu Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, Musannef, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 11: 192.

⁸¹ Beyhakî'nin görüşü ve ona yöneltilen itiraz için bk. Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, Şerhu Sünen-i Neseî, (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslamiyye, 1986). 1: 232.

Teâlâ'nın, kullarının yapmasını veya kaçınmasını ödev addettiği hususlar" manasında kullanılır.⁸² Dolayısıyla kelimenin yaygın kullanımı "birbirinden farklı ve müstakil ibadetler" manasına daha yakındır. Nitekim kelimenin, araştırma konumuz olan hadisteki kullanımı da bu yöndedir ve "فَإِنْ أَنْقَصَ مِنْ فَرِيضَتِهِ شَيْءٌ" ifadesinde görüldüğü üzere "kul" kelimesine izafe ile söylenmiş olup "yapması emredilmiş vazifeler" manasına hamli daha kuvvetlidir.

Yine de kelimenin bu kullanımıyla alakalı birkaç hususa temas edilebilir. Öncelikle "tatavvularla tamamlanacak şey" bazı rivayetlerde "فَرِيضَتَهُ" değil "صَلَاتِهِ" şeklinde ifade edilir ki⁸³ bu kullanım bizim tercih ettiğimiz manayı teyid eder durumdadır. Diğer taraftan "فَرِيضَتَهُ" (veya "صَلَاتِهِ") kelimesinin durumunu açıklayan husus rivayetlerin büyük çoğunluğunda "انْتَقَصَ" yani "eksik olmak" kelimesiyle karşılanmışken bazılarında "ضَيَّعَ" yani "zayi etmek" şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁴ Bu kelime için "tamamen terk etmek" ve "vakti dışında icra etmek" şeklinde iki farklı mana verilmektedir.⁸⁵ Bize göre bu kullanım da doğrudan namazı düşündürecek durumdadır. Zira kelimeye yüklenecek "terk etmek" manası diğer ameller için de söz konusu olabileceksen "vakti dışında icra etmek" öncelikle namaz için geçerlidir. Farklı lafız kullanımını bağlamında, hadis metinlerinin büyük oranda "mana" ile nakledildiğini de akıldan uzak tutmamak gerekir.

Hadisteki kelimenin "الفريضة" olduğu kabul edilse bile bazı kitaplarda bu kelimenin bizim tercih ettiğimiz "bir ibadetin rükünleri" manasında kullanıldığı da görülür. Mesela el-Bâbertî'nin (786/1384) *el-Hidâye* üzerine yazdığı şerhte kullandığı

⁸² Bk. Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, Tacu'l-Arûs min cevâhiri'l-Kâmû, (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1965-2001), 1: 4697.

⁸³ Bk. İbn Ebî Şeybe, Musannef, 2: 404.

⁸⁴ Bk. İbn Mâce, "Salât", 202; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4: 103; 5: 72.

⁸⁵ Bk. İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm, 5: 243. Meşhur sahabîlerden Enes b. Mâlik'in "Görüyorum ki Rasulullah zamanında müşahede ettiğim şeylerden bugüne sadece namazı kalmış. İşte bu namaz dahî (şimdi) zayi ediliyor" sözünde geçen "zayi etmek" ifadesi başta Haccâc olmak üzere dönemin Emevî idarecilerinin namazları, müstehap vakitlerini geçirecek kılmalarına hamledilmektedir. Enes, hilafet merkezi olan Şam'a sırf bu hususu şikâyet etmek için gelmiş ve halife el-Velid b. Abdilmelik ile görüşmüştür (bk. İbn Hacer, Fethü'l-Bârî, 2: 13; Aynî, Umdetü'l-Kârî, 7: 334).

"فَرَائِضُ الصَّلَاةِ سِنَةٌ: الْقِيَّاسُ أَنْ يُقَالَ "سِتٌّ"؛ لِأَنَّ الْفَرَائِضَ جَمْعُ فَرِيضَةٍ..."

"(Namazın farzları altıdır). Esasen kıyasa göre "سنة" değil "ست" denmesi gerekir. Çünkü "الفرائض" kelimesi "الفريضة" kelimesinin çoğuludur"⁸⁶ cümlesinde ve Tahâvî'nin "ولا فريضة في الصلاة إلا ست" "Namazın altı taneden başka farzı yoktur" ifadesinde⁸⁷ bu kullanımı bulmak mümkündür.

Sonuç

İsnad tablosuyla alakalı bilgiler ışığında hadisin, teker teker ele alındıklarında çeşitli zaafı bulunan tariklerinin birbirlerini destekledikleri düşünülecek "sahih li-gayrihi" olduğu söylenebilir. Fakat bize göre hadisle alakalı asıl dikkat onun sıhhatinden ziyade delâletine yöneltilmelidir. Bu bağlamda ortaya konacak görüşlerin "Kıyamet günü kulum hesaba çekileceği ilk ameli namazıdır. Eğer namazı doğru ve güzel ise başarmış ve kurtulmuştur. Eğer eksik ve yanlış ise ziyan etmiş hüsrana uğramıştır. Eğer farzlarında bir eksiklik varsa Allahü Teâla şöyle buyurur: Bakınız bakalım! Kulumun nafiye (namazı) var mı? Böylece namazındaki eksiklikler tatavvularla giderilir. Sonra sıra zekâta gelir. Diğer amelleri de buna göre hesaba tabi tutulur" şeklindeki en uzun metin üzerinden serdedilmesi mümkün görünmektedir. Buna göre daha kısa metinlerde ravilerin ihtisâr yaptığını düşünmek gerekecektir.

Hadisin delâleti bağlamda bizim, çoğunluk tarafından tercih edilen "nafiler, kılınmamış farz namazları telâfi edecektir" görüşüne katılmadığımızı ifade etmemiz gerekir. Bize göre dinin namaz hakkındaki vurguları ve özellikle de onun "devamlı" bir şekilde ifa edilmesine yönelik emirler bu muhtemel mananın öne çıkarılmasına engel olmaktadır. Bu çerçevede namazın, din tarafından geçerli kabul edilebilecek mazeretler dışında terkedilmesi durumunda karşı karşıya kalınacak cezanın şiddeti ve azabın büyüklüğünü de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu şekilde işlenecek bir günahın "büyük" olduğunda şüphe yoktur. Böyle bir durumda kişiden beklenen şey tevbe-i nasûh yani hatasını fark etmesi, yürekten pişmanlık duyması ve aynı hatayı bir daha işlememe azminde olmasıdır. Buna ilave edilecek çabalar hakkında ise, onlar-

⁸⁶ Bâbertî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Rûmî, el'Înâye Şerhu'l-Hidâye, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.), 1: 274.

⁸⁷ Bk. Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, Şerhu Muhtasari't-Tahâvî, (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1431/2010), 2: 5.

ca hadis vârid olmuştur. Bütün bu verilere rağmen söz konusu hadisin hiçbir çaba ileri sürmeden, “kişinin kılmadığı farz namazlar, kılmış olduğu nâfilelerle telâfi edilir ” şeklinde anlaşılması, bize göre bu ayrıntının dikkate alınmadığı manasına gelir. Zira nâfile namazlar ibadet hayatının zaten namazla alakalı bir parçasıdır.

Nâfile namazlar muhtemelen ve sadece bir namazı kasten ve mazeretsiz bir şekilde terkeden kişinin, daha sonra pişman olup bu pişmanlığını Allah’a ispat edebilmesinin bir yolu ve göstergesi sayılabilir. Buna göre söz konusu kişi, nasûh bir şekilde tevbe edip bir daha aynı hatayı kesinlikle işlememe azmi içinde bulunur; verilmiş meşhur fetvalar doğrultusunda bu namazı kaza eder; bunlara ilave olarak da nâfile namazlar kılarak kararlılığını ortaya koyar. Ancak bu durumda bile kıldığı nâfile namazların, terk ettiği farz namaza bedel olamayacağını bilmeli, kendini Allah’ın merhametine teslim etmelidir. Zira bir namaz için ancak bir niyet geçerli olur. Yani nâfile niyetiyle kılınan bir namazın, kılınmamış farz bir namaz yerine geçmesi, usûl açısından da pek mümkün görünmemektedir.

Diğer taraftan “nâfile namazların terkedilmiş farzların yerine geçeceği” şeklindeki yorumun, Müslümanları gevşekliğe sevk etmek gibi sakıncalı bir yönü de vardır. Zira din, aldığı çeşitli tedbirler ve gösterdiği bazı kolaylıklar ile namazın ifası konusunda Müslümanların bir mazeret ileri sürmesine engel olmakta ve dolayısıyla böyle bir gevşekliğe meyletmelerinin önüne geçmektedir.

Bütün bu hususlar dikkate alındığında hadise yüklenecek mananın “nâfile namazlar, kılınmış bir namaz içindeki eksiklikleri telâfi eder” yönünde olması daha uygun görünmektedir.

Kaynakça

Abdürrezzâk, Ebu Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî. *Musannef*. Nşr. Habîburrahman el-A’zamî. 11 cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1983.

Albânî, Ebû Abdirrahman Muhammed Nâsiruddin. *Silsiletü’l-Ehâdîsi’s-Sahîha*, 6 cilt. Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1415.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istilâhları Sözlüğü*, İstanbul: Hadisevi Yay, 2006.

- Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî. *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrut: Dâru kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- Bâbertî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Rûmî. *el'Înâye Şerhu'l-Hidâye*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, trs.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Şu'abu'l-Îmân*. Nşr. Abdulâlî Abdulhamîd. 14 cilt. Bombay: Mektebetu'r-Rüşd, 2003.
- Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenu'l-Kübrâ*. 10 Cilt. Nşr. Muhammed Abdulkadir Ata. Mekke: Mektebetu Dâri'l-Bâz, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî. *et-Târîhu'l-kebîr*. 12 cilt. Beyrut: Dâru kütübi'l-ilmîyye, ts.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. Nşr. İsmetullah İneyetullah Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2010.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer. *el-İlel*, Nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah. Riyad: Dâru't-Tîbe, 1985.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muattai mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*. 24 cit. Nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî – Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. Mağrib: Vizâratu Unûmu'l-Evkâf, 1967.
- İbn Abdilberr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *el-İstizkâru'l-Câmi' li Mezâhibi Fukahâi'l-Emsâr ve Ulemâi'l-Aktâr fimâ Tedammenehu'l-Muatta' min Ma'ânî'r-Re'y ve'l-Âsâr ve Şerhi Zâlike Küllihî bi'l-Îcâz ve'l-İhtisâr*, 9 Cilt. Nşr. Sâlim Muhammed Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrût: İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, Nşr. Muhammed Avvâme. 26 cilt. Beyrut: Dâru Kurtuba, 2006.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1960.

- İbn Hacer, Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârif en-Nizâmiyye, 1908.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbu's-Sikât*. Nşr. es-Seyyid Şerefüddin Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekir el-Hanbelî. *Medâricu's-Sâlikîn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1996.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. 8 cilt. Nşr. Sâmî b. Muhammed Selâme. Beyrut: Dâru't-Tîbe, 1999.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbüddîn el-Hanbelî. *Fethü'l-Bârî*. Nşr. Ebu Muaz Târik b. Avzillah b. Muhammed. Suud: Dâru İbn Cevzî, 2001.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- İbn Sad, Ebu Abdillâh Muhammed b. Sad. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. 8 cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1968.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ârizatü'l-Ahvezi*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1945.
- Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdir-rahîm. *Tuhfetu'l-Ahvezi bi şerhi câmi't-Tirmizî*. 10 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi's-sağîr*. 6 cilt. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1994.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed. *Şerhu'l-Menâr*. Nşr. Yahya Muhammed el-Mübdî. Kâhire: Dâru'l-Kitâbu'l-İslâmî, 2010.
- Nevevî, Ebu Zekerîyya Yahya b. Şeref. *Minhâcu't-Tâlibîn ve Umdetü'l-Müftîn fi'l-Fikh*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1988.
- Sandıkçı, Kemâl. *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*. Ankara: D.İ.B Yay., 1991.

- Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî. Hâşiyetu's-Sindî alâ Sünenü Nesâî. 8 cilt. Halep: Mektebetu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Şerhu Sünen-i Neseî*. 8 Cilt. Nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye. 1986.
- Şankîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr. *Edvâu'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1995.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan. *Kitâbu'l-Âsâr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Evsat*. 10 Cilt. Nşr. Târik b. Avzillah, Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1994.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. 27 Cilt. Nşr. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî. Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kurân*. Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Davud, *Müsned*, 4 Cilt. Nşr. Abdulmuhsin et-Türkî. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Yaman, Ahmet, "İslam'da İbadet", *İslam İbadet Esasları* içinde. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tacu'l-Arûs min cevâhiri'l-Kâmû*. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1965-2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. 4 Cilt. Nşr. Ali Muhammed el-Bacurî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Kebâir*. Beyrût: Dâru'n-Nedve el-Cedîde, ts.